

STADSRECHTELIJKE STEDEN EN WWW.STADSRECHTEN.NL

Dames en heren,

DULCIUS URBE QUID EST? (sheet 1 Stadsrechtelijke steden c.a.)

Wat is er fijner dan de stad? Aldus het Romeinse meisje Sulpicia over Rome, de ‘stad der steden’ in de oudheid.¹

Dit zou een mooi motto voor uw Werkgroep Stedengeschiedenis kunnen zijn!

Het is voor mij een grote eer hedenmiddag in uw midden als spreker te mogen vertoeven! Waar ik normaal gesproken als gemeentesecretaris flinke scharen van aandachtig naar hun grote baas luisterende medewerkers mag toespreken dan wel een congreszaal gevuld met soms minder aandachtig luisterende collega-secretarissen, is het een bijzondere ervaring om als niet-historicus hier te mogen optreden. Wat ons bindt is de bijzondere belangstelling voor het fenomeen STAD door de eeuwen heen. De stad is ten slotte niet slechts een historisch gestold begrip; elke stad hééft niet alleen haar geschiedenis maar máákt ook nog steeds geschiedenis. Mijn activiteiten op dit terrein vloeien voort uit mijn grote historische interesse in combinatie met mijn functie als secretaris van een stad. De functie van stadssecretaris is al eeuwenoud, en als je die dan mag vervullen in niet zomaar een stad, maar in de stad Alkmaar, dan komt de historie vanzelf op je pad. Alkmaar, u weet wel, waarvan u volgens de nationale geschiedenscanon moet weten dat daar in 1573 de victorie begon! In 2004 vierde de stad Alkmaar (als rechtspersoon) en alle inwoners daarvan (als universitas) haar 750 jaar oude stadsrechten, op 11 juni 1254 verleend door Willem II, graaf van Holland. (sheet 2 Indeling)

Onder de titel ‘*DER BEDEN DES POERTERS DER STEDE VAN ALCMAIR GOEDERTIERLIJ TOE GHENEGEN*’ heb ik in 2003 Alkmaars stadsrechtverlening te boekgesteld inclusief een hertaling van het stadsrecht. Dat boekje heeft gretig aftrek gevonden (11.000 exemplaren) en leverde vele vragen op omtrent de daarin ook opgenomen lijst met de ‘stadsrechtelijke steden’ en de jaartallen van stadsrechtverlening dan wel van hun ‘stad-zijn’. Al jaren had ik het voornemen dit alles eens precies uit te zoeken en in een overzicht te presenteren.

Zoals ook uit de zeer recent verschenen bundel *Stadswording in de Nederlanden – Op zoek naar overzicht* onder redactie van Reinout Rutte en Hildo van Engen² eens te meer bleek is overzicht bepaald niet onbelangrijk – *to put it mildly!* Dit nu bleek geen geringe opgave. Want er is geweldig veel materiaal voorhanden over alle verschillende steden maar geen centrale vindplaats – om het maar zo te formuleren!

In 1923 stelde dr. Unger op basis van het ‘omvangrijk aantekeningen-apparaat’ van mr. Telting het hoofdstuk *De stadsrechten* samen ten behoeve van de *Geschiedkundige atlas van Nederland*.³ Als praktisch vertrekpunt voor mijn onderzoek heb ik hun overzicht van de

¹ ‘Wat is er fijner dan de stad?’ Het Romeinse meisje Sulpicia in één van haar gedichten opgenomen in het *Corpus Tibullianum*. Tibullus, *Elegieën en andere gedichten uit het Corpus Tibullianum*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door John Nagelkerken, Baarn 1995.

² Reinout Rutte en Hildo van Engen, *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005 (Middeleeuwse Studies en Bronnen LXXXV).

³ Mr. dr. A. Telting had de bewerking van dit onderdeel van de atlas op zich genomen maar was in 1907 plotseling overleden. Op basis van zijn ‘omvangrijk aantekeningen-apparaat’ heeft Unger tussen 1921 en 1923

stadsrechten van 186 plaatsen in Nederland genomen. Op basis daarvan zijn eind 2003 in eerste instantie alle betrokken rijks-, streek- en stadsarchieven door mij aangeschreven met het verzoek een zestal vragen te beantwoorden en indien mogelijk alle relevante informatie met betrekking tot de te raadplegen bronnen en de te verwerken literatuur aan te leveren. De respons was fantastisch: vrijwel alle instellingen, en het waren er vele tientallen, reageerden binnen 2 á 3 maanden met allerhande materiaal variërend van enkele kopieën van artikelen tot complete boekwerken en/of tijdschriften.

Op basis van die - ik kan u verzekeren werkelijk overstelpende hoeveelheid - informatie heeft vervolgens vanaf februari 2004 een uitgebreid onderzoek per 'stad' plaatsgevonden, waar nodig ook in de desbetreffende archieven. Tevens heeft met tal van historici en archivariissen nader overleg, soms per stad, soms per streek, plaatsgevonden, uiteindelijk resulterende in een beschrijving per plaats aan de hand van een aantal standaardgegevens. Het onderzoek leverde een overzicht op van 207 plaatsen in Nederland met 'stedelijke rechten'. Van de 186 plaatsen van Telting&Unger zijn er maar liefst 68 gewijzigd voor wat betreft de datering van de stadsrechtverlening (dan wel het 'stad-zijn') terwijl vier van de daarin opgenomen plaatsen afvielen omdat zij toch geen stadsrechten bleken te hebben zoals bijv. Cuijk.⁴

De plaatsen in huidig Nederland, die tussen 1068 en 1825 'stadsrechten' hebben verkregen, zijn aan de hand van een 'format' beschreven. Nadrukkelijk zij hier opgemerkt dat het verwerken van de enorme hoeveelheid relevante informatie met betrekking tot de 220 in dit repertorium onderzochte plaatsen vrijwel onmogelijk was zonder een format of althans een vast stramien te hanteren. Alleen op die manier bleek een redelijk eenduidige aanpak en informatieverwerking mogelijk. Die aanpak biedt de lezer bovendien 'houvast': de informatie wordt helder en onderling vergelijkbaar aangeleverd. Ook wordt zo voorkomen dat een aantal steden in zeer vele bladzijden wordt beschreven terwijl een aantal andere met een enkele aantekening wordt 'afgedaan'. Bovendien komt aldus niet alleen een 'evenwichtig' samengesteld maar ook een in omvang 'hanteerbaar' boekwerk tot stand. Het nadeel is uiteraard dat vooral feitelijke informatie wordt gepresenteerd waardoor er nauwelijks of geen ruimte aanwezig is voor het opzetten van een doorwrocht betoog of een uitgebreide onderbouwing wanneer er nadere interpretaties hebben plaatsgevonden. De inhoudelijke afweging op basis van alle voorhanden en verwerkte informatie blijft dan ook soms verscholen 'achter' het format.

Het format is opgebouwd uit de volgende bestanddelen: (**sheet 3 inhoud format**)

1. de tegenwoordige plaatsnaam.
2. a. de datum van verlening van het stadsrecht dan wel (indien niet bekend)
b. de oudste vermelding als 'stad' in de bronnen.
3. de naam en de hoedanigheid van de stadsrechtverlener.
4. de oudste schriftelijke vermelding van de naam van de nederzetting⁵, een korte beschrijving van de ontwikkeling van de nederzetting tot en na de verlening van

dit hoofdstuk voltooid. Wijlen A. Telting en W.S. Unger, 'De stadsrechten', in: A.A. Beekman, *Geschiedkundige atlas van Nederland*, 's-Gravenhage 1913-1938 [in deel VII, 'De Bourgondische tijd', 1923 p. 95-140].

⁴ Bovendien is een drietal plaatsen uit de lijst Telting/Unger 'afgevalen' aangezien uit nader onderzoek is gebleken dat die nooit stadsrechten hebben gekregen. De plaatsen die hier niet opgenomen zijn betreffen: Bommenede, Born en Thorn. Overigens hadden Telting/Unger ook al hun bedenkingen hierover. Onder die 207 plaatsen zijn tevens de 13 tot stad verheven plaatsen uit de periode 1801-1825 begrepen.

⁵ Tenzij expliciet een andere bron is vermeld, zijn consequent de volgende drie standaardwerken gehanteerd: M. Gysseling, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, 1960; R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoef, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot*

- het stadsrecht, de vindplaats van de originele oorkonde (resp. een vidimus of afschrift); en zoveel mogelijk een aantal stedelijke kenmerken.
5. de hoofdvaart en soms ook de appèlplaats.
 6. het oudst bewaarde zegel inclusief een omschrijving van de afbeelding, het randschrift⁶ en de vindplaats.
 7. de (zoveel mogelijk recente) literatuur terzake. In de bibliografie is in veel gevallen nog aanvullende literatuur opgenomen.

U ziet nu een voorbeeld van zo'n format. Niet toevallig betreft het de stad Alkmaar (**sheet 4 Format Alkmaar**).

In zijn oratie⁷ in 2004 als bijzonder hoogleraar in de Stads geschiedenis aan de Universiteit van Leiden merkte Van Maanen op: 'In recente studies is uitgesproken dat "de stad" nauwelijks of zelfs niet te definiëren is. Er zijn niet alleen tal van invalshoeken mogelijk, zoals de economische, de sociologische, de institutionele en de geografische, maar vooral ook diverse combinaties van aspecten daarvan. Een juridische definitie, waarbij stadsrechtverlening het doorslaggevend criterium was, wordt door niemand meer aangehangen. En het feit dat het begrip *stad* oorspronkelijk een rechtstopografische betekenis had die een dergelijke plek een specifieke status verleende, mag evenmin een criterium zijn. Het grootste struikelblok bij definiëring is de vraag of de stad een fysieke of een mentale grootheid is. De stad als concept tegenover de gebouwde en georganiseerde werkelijkheid. In ieder geval is iedere stad op ieder moment het resultaat van haar geschiedenis'.

Het moge duidelijk zijn dat in het *repertorium van de stadsrechten in Nederland* het juridische criterium, de stadsrechtverlening als zodanig, juist wel doorslaggevend is. Bij de indeling van de 220 in dit repertorium opgenomen plaatsen in verschillende categorieën is echter wel rekening gehouden met andere bepalende factoren die de ene plaats tot een stad maakten en een andere in de categorie 'overig' deden belanden. Het gaat steeds om een combinatie van factoren, die bij de beschrijvingen per plaats mede zichtbaar worden gemaakt. Het gaat hier dus uitdrukkelijk niet om een definitiediscussie. Gelet op het onderwerp, de stadsrechten, is de juridische status van de desbetreffende plaats zoals hiervoor al aangegeven wel een onderscheidend criterium. Het wordt echter steeds in deze ruimere context geplaatst. Dan blijkt ook dat het onderzoek naar de stadsrechten 'geen schraal terrein' is.⁸

Bij de samenstelling van het repertorium diende uiteraard een zorgvuldige afweging plaats te vinden met betrekking tot de criteria voor opname van de betreffende plaatsen. Voor de 'echte' stadsrechtverleningen te weten de stadsrechten die in de periode van ca. 1068 (Staveren) – tot 1506 (Philippine) zijn verleend⁹ gelden als criteria:

1200, Amsterdam 1988 en G. van Berkel en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. De herkomst en betekenis van onze plaatsnamen*, Utrecht 1995.

⁶ Hier is geen relatie gelegd met de corroboratio in de oorkondetekst. In zijn proefschrift zal de auteur per te behandelen stad aandacht besteden aan deze relatie tussen de aankondiging van de zegelaar(s) en het randschrift.

⁷ Onder de titel 'Doorgaande beweging'. Oratie van prof. dr. R.C.J. van Maanen als bijzonder hoogleraar in de Stads geschiedenis aan de Universiteit Leiden, gehouden op 14 mei 2004.

⁸ Zie Hildo van Engen, 'Geen schraal terrein. Stadsrechten en het onderzoek naar stadswording', in: Reinout Rutte en Hildo van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*. Hilversum 2005, p. 63-86.

⁹ De auteur bedoelt de stadsrechtverleningen die een belangrijke rol hebben gespeeld bij de ontwikkeling van de steden in vooral de dertiende en de veertiende eeuw, de hoogtij van de stadsvorming. De laatste 'echte' stadsrechtverlening in (huidig) Nederland vond plaats op 12 aug. 1586 aan Willemstad door de stadsheer, de markies van Bergen op Zoom in de persoon van prins Maurits! Daarna is (behoudens het aparte 'geval' Blokzijl)'s-Gravenhage in 1806 de eerstvolgende plaats die stad wordt 'doch de staatsrechterlijke betekenis der

- Is er een stadsrechtsoorkonde aanwezig?
- Zijn de bepalingen in de oorkonde van onderscheidende ('stedelijke') aard?
- Wat is de vroegste aanduiding als stad als er geen oorkonde voorhanden is?
- Is er een eenduidige en doorlopende aanduiding als stad in de bronnen?¹⁰
- Werd de stad in de betreffende periode zelf feitelijk ook als stad beschouwd?¹¹
- Zijn er duidelijk stedelijke criteria aanwezig?¹²
- Wat was de bedoeling van de verlener?

Het gaat hier dus over de 'geschiedenis' van de betreffende plaats: heeft er iets, een handeling of ontwikkeling, plaatsgevonden waardoor juist die plaats zich 'losmaakte' uit het omringende platteland en een bijzondere, stedelijke positie (juridisch, economisch, bestuurlijk, militair-strategisch) ging innemen? Of was het de uitdrukkelijke bedoeling van de stadsrechtverlener een plaats die stedelijke status te laten verkrijgen, zowel in het geval van een al prestedelijk ontwikkelde plaats, als in het geval van al dan niet gelukte stadsstichtingen. Zo is bijvoorbeeld Staverden op de Veluwe nooit een stad geworden, maar was het wel degelijk de bedoeling van de stichter om het daartoe te leiden! Het is overigens niet zo dat ik de uitspraak 'Stadt ist, was sich Stadt nennt' aanhang, maar een kern van waarheid zit hier zeker in.¹³

Het repertorium biedt dus een overzicht van 220 plaatsen, gelegen op het grondgebied van het huidige Nederland, waarvan er 207 als stad, 'stede' dan wel als 'stadsverheffing' kunnen worden betiteld. In ieder geval beschikten deze plaatsen over zodanige stedelijke voorrechten dat zij een bijzondere, eigenstandige positie innamen en niet onder het algemeen geldende landrecht vielen. Naast de 'echte' steden zijn ook de 'Minderstädte' resp. 'borgmannensteden' in Oost-Nederland, de Westfriese 'streeksteden'(rechtsgebieden), de Zeeuwse 'smalsteden', de Utrechtse 'kleine steden' en de 'stadsverheffingen' (1806-1825) opgenomen. (**sheet 5 Aardenburg – Zwolle**).

Door deze 'ruime' benadering wint het repertorium aan informatieve waarde aangezien van een zeer groot aantal plaatsen is gezien of (een aantal van) de genoemde criteria van toepassing zijn. De in het repertorium opgenomen plaatsen heb ik ingedeeld in één van de volgende vier categorieën:

a.	<i>stad</i>	159;
b.	<i>stede, Minderstadt, borgmannenstad</i>	35;
c.	<i>stadsverheffingen (periode 1806 – 1825)</i>	13;
d.	<i>'overige'</i>	13.

De categorie a. is hiervoor al nader geduid. De categorie b. betreft bijv. de Westfriese stede waarbij het de bedoeling niet was een stad te creëren maar een andere bestuurlijke organisatie van het platteland te bewerkstelligen. Ook de Minderstadt (zoals in Westfalen) en de

qualificatie was toen ten eenenmale van karakter veranderd' (Telting/Unger, *De stadsrechten*, p. 119). Toch wordt hier de periode nader bepaald op 1506 (Philippine) als laatste feitelijke 'landsheerlijke' verlening.

¹⁰ Zoals 'oppidum', 'civitas' etc.

¹¹ Bijv. de aanduiding van de drie grote en de zestien kleine steden op de zg. Landdagpenning van de Staten van Overijssel; de 'goede of grafelijke' (tevens stemhebbende- zie noot 5) resp. de 'simple of smalle' steden in Zeeland (Domburg, Westkapelle, Brouwershaven, Kortgene, St. Maartensdijk en Arnemuiden).

¹² Bijv. de aanwezigheid van een volwaardig stadsbestuur waaronder burgemeesters, stadsmuren, een stadszegel met randschrift 'opidanorum', civitatis etc. Voor wat betreft ommuring is de 'stedenatlas' van Jacob van Deventer (ca. 1560; 118 ommuurde steden binnen huidig Nederland) een belangrijke indicator: dit is ook steeds vermeld bij de betreffende steden.

¹³ C. Haase, *Die Entstehung der Westfälischen Städte*, Munster 1960 (I), 1965 (II).

borgmannenstad waren voorbeelden van plaatsen die niet als een ‘volle’ stad konden worden beschouwd.

De stadsverheffingen vormen een categorie apart, ‘hors categorie’. Tussen 1795 en 1814 vinden in de Bataafse Republiek, het Koninkrijk Holland en als deel van het keizerrijk Frankrijk tal van bestuurlijke veranderingen plaats. De voor de steden belangrijkste ontwikkelingen zijn:

- een uniforme regeling van het plaatselijke bestuur in de Staatsregeling van 1798; hierin is slechts sprake van *Gemeenten*, en *Gemeente-Besturen*.¹⁴
- een zekere vrijheid van inrichting van het bestuur op plaatselijk niveau in de Staatsregelingen van 1801 en 1805: *iedere Stad, District of Dorp heeft zyn eigen Gemeente-Bestuur...; mits gegrond zynde op het beginzel van Volkskeuze, en eene geregelde afwisseling*.¹⁵
- een centralistische regeling in de Staatsregeling van 1806: *Het Rijk is één, en blijft verdeeld in... Gemeenten*. Bij de uitwerking worden overigens 31 steden (5.000 inwoners of meer) als ‘gemeenten der eerste klas’ onderscheiden van de overige gemeenten.¹⁶
- de aloude rechtspraak door schepenen wordt in 1811 bij besluit van keizer Napoleon na circa 700 jaar aan de steden ‘ontnomen’ en aan aparte ‘rechtbanken van eerste aanleg’ toebedeeld.
- een negental plaatsen wordt tot stad verheven: ‘s-Gravenhage, Austerlitz, Nijkerk¹⁷, Assen, Meppel, Oosterhout, Roosendaal en Tilburg door koning Lodewijk Napoleon en Zaandam door keizer Napoleon.¹⁸ Voor ‘s-Gravenhage is dit een gebeurtenis waar men eeuwen naar heeft uitgezien. In 1567 het *mooiste dorp van Europa*¹⁹ genoemd (want nooit stadsrechten gekregen noch ommuurd geweest) wordt ‘s-Gravenhage dan in 1806 door koning Lodewijk Napoleon in naam en rang tot derde stad van het Koninkrijk Holland verheven.²⁰

Het is echter opvallend dat na het vertrek van de Fransen de bestuurlijke organisatie toch weer gedeeltelijk op oude leest wordt geschoeid: er wordt wederom onderscheid gemaakt tussen steden en besturen van ‘heerlijkheden, districten of dorpen’ ten platten lande en ook de heerlijke rechten worden deels hersteld²¹, maar de rechtspraak blijft wel op nationale leest

¹⁴ Artt. 190-199.

¹⁵ Art. 73 [1801] en art. 66 [1805].

¹⁶ Artt. 13 en 63 [1806]. Zie ook M.J.A.V. Kocken, *Van stads- en plattelandsbestuur naar gemeentebestuur*, ‘s-Gravenhage 1973, p. 178-184, p. 192 noot 22. Het betreft: Groningen, Leeuwarden, Harlingen, Sneek, Deventer, Kampen, Zwolle, Nijmegen, Zutphen, Arnhem, Utrecht, Amersfoort, Amsterdam, Haarlem, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Den Haag, Rotterdam, Leiden, Dordrecht, Delft, Gouda, Schiedam, Gorinchem, Middelburg, Zierikzee, Vlissingen, ‘s-Hertogenbosch, Breda en Bergen op Zoom.

¹⁷ Volgens diverse verwijzingen in de literatuur heeft Lodewijk Napoleon in 1808 Nijkerk tot stad verheven; zie L.A.J.W. Sloet, *Bijdragen tot de kennis van Gelderland*, Arnhem 1855, p.28, J.W. Staats Evers, *Gelderland's voormalige steden*, Arnhem 1891, overdruk betreffende Nijkerk p. 2 en C.W. van der Pot, ‘Gemeentelijke bestuursorganisatie 1815-1819’, in: *TvR* 13 (1933) p. 246. Naspeuringen in het NA, archief Staatssecretarie Lodewijk Napoleon leverden echter (nog) geen bewijs hiervan op.

¹⁸ Zaandam wordt bij Keizerlijk Decreet van 21 okt. 1811 met ingang van 1 jan. 1812 tot stad verheven.

¹⁹ L. Guicciardini, *Descrittione delli Paesi Bassi* [1567], Amsterdam 1612.

²⁰ In 1811 bevestigd door keizer Napoleon met de benoeming van ‘s-Gravenhage tot ‘bonne ville de l’Empire’.

²¹ Souverein Besluit, houdende herstel van heerlijke rechten van 26 maart 1814, Staatsblad 46. Dit besluit bepaalt o.a.: ‘De voordragt van schouten, secretarissen en bestuurderen van gemeenten of polders, zal in de voormalige heerlijkheden, alwaar deze of soortgelijke ambtenaren door de eigenaren of heeren benoemd wierden, door dezelve eigenaren aan Ons geschieden’. Zie ook de ‘Dispositie’, 12 mei 1814, Bijv. Staatsblad, I, 2^e stuk, p. 832.

geschoeid en de steden vormen niet langer via hun positie in de Staten indirect de soevereiniteit.

Bij Souverein Besluit van 26 augustus 1814 wordt bij de vaststelling van het *Reglement omtrent de samenstelling van de Staten der provincies, resp. het Landschap Drenthe* bepaald welke steden er zullen zijn, met eigen vertegenwoordigers in de Staten der provinciën.²² Hieraan zullen iets later Roermond en Sittard, en vervolgens nog Weert (1818) worden toegevoegd, terwijl Helmond in 1815 al weer is afgefallen.²³ Tot aan de herziening van de Grondwet van 1848 komt hierin geen wijziging en zijn deze 87 steden de ‘stemhebbende steden’ in de provinciale Staten.

De categorie c. ‘stadsverheffingen’ betreft dus de 13 onder Lodewijk Napoleon, Napoleon respectievelijk Willem I – veelal titulair – tot stad verheven plaatsen als:

195.	Assen	1809	Koning van Holland
196.	Austerlitz	1806	Koning van Holland
197.	Delfshaven	1825	Koning der Nederlanden
198.	Delfzijl	1819	Koning der Nederlanden
199.	's-Gravenhage	1806	Koning van Holland
200.	Maassluis	1814	Koning der Nederlanden
201.	Meppel	1809	Koning van Holland
202.	Oosterhout	1809	Koning van Holland
203.	Roosendaal	1809	Koning van Holland
204.	Sas van Gent	1816	Koning van Holland
205.	Tilburg	1809	Koning van Holland
206.	Winschoten	1819	Koning der Nederlanden
207.	Zaandam	1812	Keizer van Frankrijk.

De categorie ‘overige’ betreft onder andere de zes Brabantse vrijheden zoals:

- 208. Bergeijk
- 209. Cuijk
- 210. Eersel
- 211. Eibergen
- 212. Hilvarenbeek
- 213. Lichtenvoorde
- 214. Mierde

²² Het betreft: Groningen, Leeuwarden, Franeker, Dokkum, Harlingen, Sneek, Bolsward, IJlst, Sloten, Workum, Hindeloopen, Stavoren, Assen, Coevorden, Meppel, Zwolle, Kampen, Deventer, Hattem, Elburg, Harderwijk, Nijkerk, Zutphen, Lochem, Groenlo, Arnhem, Doesburg, Doetinchem, Wageningen, Nijmegen, Bommel (Zaltbommel), Tiel, Kuilenborg (Culemborg), Utrecht, Wijk, Rhenen, IJsselstein, Montfoort, Amersfoort, Weesp, Amsterdam, Monnickendam, Edam, Enkhuizen, Hoorn, Medemblik, Alkmaar, Purmerende, Zaandam, Haarlem, Leyden, Woerden, Gouda, 's-Gravenhage, Delft, Schoonhoven, Schiedam, Maassluis, Brielle, Vlaardingen, Gorinchem, Dordrecht, Rotterdam, Zierikzee, Veere, Middelburg, Vlissingen, Goes, Sluis, Axel, Hulst, Tholen, Willemstad, Bergen op Zoom, Geertruidenberg, Oosterhout, Breda, Tilburg, Heusden, Grave, 's-Hertogenbosch, Helmond, Eindhoven, Venlo en Maastricht. Helmond viel als gevolg van het K.B. van 16 juli 1815 af (zie volgende noot). Maastricht en Venlo waren in 1814 nog bij de provincie Noord-Brabant ingedeeld maar gingen, na de vorming van de nieuwe provincie, samen met de toegevoegde steden Roermond en Sittard over naar Limburg. Op 27 mei 1818 trad Weert nog toe als ‘stemhebbende’ stad.

²³ De burgemeester, negen raadsleden en twintig van de aanzienlijkste inwoners hadden bij rekest van 26 mei 1815 verzocht om Helmond onder het platteland op te nemen in verband met de hoge kosten van de stedelijke regeringsvorm en de behoefte van de gemeente, voor meer dan de helft bestaande uit wevers en voor een derde deel uit boeren. Dit verzoek werd bij K.B. van 16 juli 1815, nr. 9 ingewilligd. Naar aanleiding van dit besluit werd in 1817 bij de Koning wederom een rekest ingediend, getekend door 184 inwoners van Helmond, nu echter om Helmond weer onder de steden te rangschikken en het afbreken van de stadspoorten en het dempen van de grachten te verbieden, echter zonder resultaat (K.B. 23 juli 1817, nr. 81).

- 215. Oerle
- 216. Oirschot
- 217. Poortvliet
- 218. Wanssum/Geysteren
- 219. Zoutelande
- 220. Zwartsluis.

en bijzondere gevallen zoals Zoutelande en Zwartsluis.

Een bijzonder geval is bijvoorbeeld ook Poortvliet: in 1462 verleent hertog Filips ‘aan die van Poortvliet, die gebrek hadden aan stederegten of keuren, eenige voorregten en vryheden op hun verzoek’ maar het gaat hier niet om een stadsrecht!

En uit 1397 stamt een akte van opdracht van huis en *stad* Everstein met hoog en laag gerecht, van Jan, heer van Arkel.²⁴ Wat blijkt: Jan van Arkel heeft het over zijn ‘huys, en stedeken van Everstein, dat wy sullen *doen* maeken’. Van de bouw van een stadje bij kasteel Everstein is het echter niet meer gekomen. Enkele jaren later worden Everstein en Hagestein compleet verwoest in de Arkelse oorlog. Everstein verdwijnt dan volledig uit de annalen.

Stedenexplosie

Eind 11e begin 12e eeuw doet zich in de Nederlanden een nieuw verschijnsel voor: de totstandkoming van steden als juridisch fenomeen. Het is één van de belangrijkste ontwikkelingen in de Middeleeuwen. De stad die zich daarvoor als territoir en rechtsgebied ontwikkelde, groeit nu in de vorm van de gemeenschap (de gezamenlijke groep van haar inwoners) uit tot een rechtspersoon – *persona ficta* - met overheidsgezag. Haar burgers – de *burgenses* - vormen een *universitas*, een gemeenschap of corporatie. De *universitas* wordt rechtsbevoegd, kan eigen bezittingen hebben, een schatkist, stadsmuren, poorten en een eigen archief.²⁵ De *universitas* wordt ook handelingsbekwaam, omdat uit haar naam en voor haar rekening bestuurders rechten verwerven en verplichtingen aangaan.

De belangrijkste stap is echter de overdracht van ‘overheidsgezag’ door de vorst, de landsheer of de stadsheer. Daardoor verkrijgt de stad een eigen rechtsmacht en stadsbestuur evenals wetgevende bevoegdheid (keurrecht). Tevens treedt de stad als oorkonder op en beschikt dus over een zegel, soms ook over het recht van munt, en veelal het recht tol te heffen dan wel tolvrijdom te genieten.²⁶

De stad is dan niet alleen maar een geprivilegieerde rechtsgemeenschap (met bijvoorbeeld marktrecht), maar het is nu zelf een overheid, een collectieve heerlijkheid geworden. En de stedeling, de *burgensis*, staat vanaf dan tegenover de landman, de *quis de terra*.²⁷ Na een aarzelende aanzet in de 12^e eeuw vindt een ware explosie van steden plaats. Omstreeks 1200 zijn er nog maar elf plaatsen die stad kunnen worden genoemd maar in de 13^e eeuw neemt dit aantal met 70 toe. In de 14^e eeuw komen er nog eens 72 steden bij, zodat het huidige Nederland rond 1400 ruim 150 steden telt. In de 15^e eeuw komen er nog slechts 36 en in de

²⁴ NA, AGH, inv. nr. 799 [29 okt. 1397].

²⁵ Bijvoorbeeld de stad Utrecht al sinds 1122.

²⁶ Het betreft steeds ‘*regalia*’, vanouds koninklijke voorrechten.

²⁷ G. van Herwijnen, ‘Stad en land in het graafschap Holland en Zeeland in de dertiende eeuw’, in: *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, Zutphen 1988, p. 21 en noot 21. De ‘*quis de terra*’ staat vermeld in het Middelburgse stadsrecht van 1217 [Koch, *OHZ* I, nr. 386, art. 27].

16^e eeuw nog 5 bij. In de 17^e en 18^e eeuw vinden geen verdere stadsrechtverleningen plaats.²⁸ De stedelijke machtsverhoudingen zijn dan volledig gestabiliseerd.

De stadsrechtverleners²⁹ in *de landsheerlijke periode* (11^e tot eind 16^e eeuw) aan 181 plaatsen³⁰ binnen de huidige grenzen van Nederland zijn: (**sheet 6 Verleners met aantallen**)

1.	de keizer/Rooms koning	[4]
2.	de graaf van Vlaanderen	[11]
3.	de hertog van Brabant	[7]
4.	de bisschop van Utrecht	[31]
5.	de graaf van Holland en Zeeland	[50]
6.	de graaf later hertog van Gelre	[23]
7.	de 'kleine' stadsheer ³¹	[51]
8.	de graaf/hertog van Kleef	[2]
9.	de prins van Oranje. ³²	[2].

Een aparte categorie vormen de *Fries-Groningse steden*, met uitzondering van Staveren (onder Hollandse invloed) maar met inbegrip van Berlikum, Groningen en Appingedam (13). Aangezien een centraal, landsheerlijk gezag in Friesland in de 13^e – 15^e eeuw feitelijk niet aanwezig is, zijn het de besturen van de goën (zo wordt aangenomen) die stedelijke rechten toestaan. Uiteraard gaan ontwikkelingen van markt- en stedenvorming ook aan Friesland niet voorbij. Vooral de grotere centra van bevolking en handel ontwikkelen zich formeel tot stad; in Oostergo zijn dat de oude 11^e-eeuwse muntcentra Dokkum en Leeuwarden. In nagenoeg alle Friese steden zijn de schriftelijke bewijzen daarvan verloren gegaan en treedt een plaats eerst in correspondentie met andere steden en landsheren als een nederzetting met stedelijke rechten en een stedelijk bestuur naar voren.³³

Ik laat u nu zien wie er in de periode 1100 – 1500 als stadsrechtverleners het meest actief waren (**sheet 7 Staafdiagram**).

Ook het overzicht van de oudst bewaarde zegels leverde de nodige informatie op. De randschriften leveren de meest interessante gegevens op over de zegelende (burgers van de stad. In het repertorium wordt per stad een vermelding van de oudst bewaarde zegels gegeven. In een aantal gevallen is sprake van het *sigillum scabinorum*, het zegel van schepenen, dat in

²⁸ Het 'geval' Blokzijl in 1672 wordt, in navolging van de toenmalige Staten van Overijssel, door auteur dezes als een 'onbevoegd verleend stadsrecht' beschouwd.

²⁹ In een aantal gevallen is door verschillende (lands-/stads-)heren gezamenlijk stadsrecht verleend: bijv. door de graven van Holland en Vlaanderen (Middelburg), de graaf van Holland en de burggraaf van Zeeland (Domburg en Westkapelle), de keizer en de bisschop van Luik (Maastricht), de heer van Langerak en de heer van Liesveld (Nieuwpoort) en de vrouwe van Bergen op Zoom en de heer van Breda (Steenbergen).

³⁰ Dit aantal is exclusief de '*Fries-Groningse steden*'; zie hierna par. 1.6. Bij dit overzicht van het aantal stadsrechten per verlener is Middelburg twee keer meegeteld (graaf van Holland en gravin van Vlaanderen). In het overzicht in par. 1.6 is Middelburg uiteraard maar één keer meegerekend. N.B. De burggraaf van Zeeland (bij Domburg en Westkapelle) en de bisschop van Luik (bij Maastricht) zijn niet afzonderlijk meegeteld, daar zijn de graaf van Holland resp. de keizer (dan wel de Rooms koning) als verlener beschouwd.

³¹ Deze kan in vele hoedanigheden optreden: als landsheer van een groter gebied en tevens stadsheer (graaf van Megen), als heer van de heerlijkheid en tevens stadsheer (Heenvliet), als bisschop van het Sticht en heer van de heerlijkheid (Diepenheim) enz.

³² Het betreft Arnemuïden en Terneuzen. Onduidelijk is hier in welke hoedanigheid hij dat doet. In het geval van Terneuzen verleent hij het stadsrecht uitdrukkelijk onder voorbehoud van goedkeuring door de Staten-Generaal. Aan Klundert en Willemstad verleent hij stadsrecht als heer van Niervaart resp. markies van Bergen op Zoom.

³³ M. Schroor, *Geschiedenis van Dokkum hart van noordelijk Oostergo*, Leeuwarden 2004, p. 56.

vele gevallen echter ook en nog lang als stadszegel is gebruikt. Uit de *corroboratio* dient te worden afgeleid wie de voerder van het zegel is.³⁴

Er is een belangwekkend patroon te ontdekken in de meest voorkomende randschriften: **(sheet 8 Zegels)**.

- sigillum *scabinorum* [30]; periode 1226-1594 (m.n. 13^e en 14^e eeuw).
- sigillum *burgensium* [17]; periode 1227-1356 (m.n. 13^e eeuw).
- sigillum *civium* [6]; periode 1234-1343.
- sigillum *opidanorum* [13]; periode 1254 – 1459 (m.n. 13^e en 14^e eeuw).
- sigillum *opidi* [52]; periode 1240-1615 (m.n. 13^e - 15^e eeuw).
- sigillum *civitatis* [34]; periode 1243-1574 (m.n. 13^e - 15^e eeuw).³⁵

Dit zijn voordelen van overzicht, grotere lijnen die duidelijk worden door een onderling vergelijk.

En dan ga ik nu met u naar de website: www.stadsrechten.nl !

Het repertorium wordt uiteraard als boek uitgegeven - als nr. 33 in de reeks *WERKEN* van de *Stichting tot uitgaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht* – bij VNG Uitgeverij te Den Haag. De inhoud komt in een later stadium ook via Internet beschikbaar waardoor deze informatie ook op een dynamische wijze kan worden aangeboden. Wanneer er nieuwe onderzoeksgegevens beschikbaar komen die nieuw licht op de ‘stadsrechtsteden’ werpen kan dat via de site direct worden aangepast zodat de informatie steeds ‘bij de tijd’ is. Op de website wordt de bezoeker de mogelijkheid geboden te reageren op de voorhanden informatie door middel van een formulier. De bezoeker vult de velden in, klikt en de informatie wordt verzonden. Alle berichten komen vervolgens automatisch op mijn eigen Emailadres thuis. Dit hoeft dus niet op de site te worden vermeld waardoor veel spam voorkomen wordt.

Per stad is de informatie in een afzonderlijk bestand opgeslagen, dat in Word kan worden bijgehouden.

De informatie wordt vooralsnog op twee manieren ontsloten:

1. *Een clickable map*. De bezoeker kiest op de kaart van Nederland voor een provincie en krijgt die kaart getoond. Op de kaart van bijv. de provincie Groningen (**sheet 9 provincie Groningen**) kan de bezoeker op een stad klikken waardoor de bij die stad behorende informatie (het format) tevoorschijn komt.
2. *Een alfabetische lijst*. De bezoeker kan ook ‘gewoon’ zijn stad kiezen op alfabet.

Een toekomstige uitbreiding is voorzien door het toevoegen van een zoekscript op de site. De bezoeker vult een vrij trefwoord in en krijgt alle voorhanden documenten waar dit in voorkomt. Daardoor zijn ook onderlinge vergelijkingen mogelijk binnen de totale hoeveelheid informatie.

³⁴ In het kader van de samenstelling van dit repertorium is dat niet aan de orde gekomen. De *corroboratio* betreft de relatie tussen de aankondiging van de zegelaar(s) en het randschrift van het zegel.

³⁵ In een aantal gevallen is sprake van een combinatie: *burgensium civitatis*, *scabinorum burgensium*, *civium burgensium*, *burgensium opidi*, *scabinorum opidi*, *civium communitatis*, *civium officii*.

De stadsrechteninformatie wordt in een PDF-formaat getoond. Hiervoor is gekozen omdat PDF een mondiale standaard is en ook door zoekmachines geïndexeerd kan worden. Een ander argument betreft de efficiency: het is eenvoudig een 'PDF-je' te maken met behoud van de lay-out. De overige pagina's op de site zijn in HTML formaat (*Hyper Text Markup Language* : taal waarmee je een website kunt maken). Hiervoor is een standaard HTML template gemaakt waarop alle pagina's gebaseerd zijn. Hierdoor kunnen wijzigingen van bijvoorbeeld het menu eenvoudig doorgevoerd worden zonder dat (afzonderlijke) frames nodig zijn. Alle HTML pagina's gebruiken voor hun lay-out definitie één CSS (*Cascading Style Sheet*: een bestand waarmee de stijl van een website centraal kan worden beheerd). Hierdoor kan de vormgeving van de site op eenvoudige wijze aangepast worden. (**sheet 10 Techniek**)

Voor de redactiepagina wordt gebruik gemaakt van een PHP-scriptje (*open-source scripting taal voor internet*). In de HTML pagina's zijn 'metatags' met informatie opgenomen ten behoeve van de zoekmachines (zoals Google). Nadat de site opgeleverd en actief 'in de lucht is' zal deze bij diverse zoekmachines en het open directory project aangemeld worden. Daarna is het enige vereiste onderhoud van de site het vernieuwen van een PDF-je als er nieuwe informatie moet worden geplaatst. Uiteraard zal de site pas geruime tijd ná lancering van het boek (naar verwachting in de eerste week van juni dit jaar) de volledige informatie gaan bieden. Begin mei a.s. zal echter al een eerste versie van de site in de lucht komen met bijv. de lijst van steden op alfabet met de jaartallen en de verlener.

Samengevat is de kracht van de website www.stadsrechten.nl gelegen in de 'wereldwijde' beschikbaarheid van de informatie, de continue actualiteit en de laagdrempelige reactiemogelijkheid voor de bezoeker.

Ik dank u voor uw aandacht en wens u veel plezier met boek of site! (**sheet 11 Slot**)